

Barbara Batko-Tokarz

Kraków, Uniwersytet Jagielloński

Słowniki o układzie hierarchicznym — próba uporządkowania pojęć

Słowa kluczowe: słownik onomazjologiczny, słownik tematyczny, słownik pojęciowy, tezaurus.

1. Słowniki o układzie hierarchicznym w leksykografii polskiej

W polskiej literaturze leksykograficznej stosunkowo rzadko pisze się o słownikach, w których hasła są ułożone według właściwości semantycznych, w ramach ogólniejszego schematu klasyfikacyjnego, który ma charakter hierarchiczny i może obejmować całość lub część słownictwa danego języka (Żmigrodzki 2008: 53). Co prawda w nowszych polskich pracach językoznawczych słowniki te są dość dokładnie omawiane (np. Kajtoch 2008: 20–45), a w opracowaniach metaleksykograficznych pojawiają się one jako jeden z podstawowych typów słowników (Miodunka 1989: 224; Żmigrodzki 2008: 80–81, 88–89), ciągle jednak nie poświęca się im dość uwagi¹). Zanik ożywionej teoretycznej dyskusji o onomazjologii w leksykografii europejskiej drugiej połowy XX wieku dostrzegli zagraniczni badacze, przykładowo Werner Hüllen, który przyczyn tego procesu upatruje we wpływie strukturalizmu (Hüllen 2006: 20)²).

Warto więc poświęcić tym zagadnieniom nieco uwagi, ponieważ słowniki takie nie są zjawiskiem marginalnym, jak mogłoby się z pozoru wydawać. Po pierwsze, choć tradycja klasyfikacji słownictwa według kryterium tematycznego nie jest w Polsce zbyt rozwinięta, niewątpliwie istnieje (Kajtoch 2008: 28) i w porównaniu z innymi krajami słowiańskimi jest stosunkowo popularna (Daković 2011: 40). Źródłem inspiracji tego typu słowników w leksykografii polskiej są zwłaszcza badania nad słownictwem tematycznym prowadzone w Krakowie przez Władysława Miodunkę i Zofię Cygal-Krupę oraz recepcja projektu Rudolfa Halliga i Walthera von Wartburga (Kajtoch 2008: 28–45). Po drugie, słowniki tego typu mają na świecie bardzo długą tradycję, stanowiąc podstawowy historycznie typ słowników, ponieważ w leksykografii europejskiej długo nie stosowano alfabetycznego układu wyrazów (Piotrowski 1994: 109). Historia polskich słowników zaczyna się także od słowników wielojęzycznych o układzie tematycznym, rzeczowym: fragmentów tzw. Wokabularza trydenckiego

¹) Zwraca na to uwagę Dorota Rembiszewska, wymieniając konkretne prace leksykograficzne, w których zabrakło omówienia tego typu słowników lub omówiono je powierzchownie (Rembiszewska 2005: 38–39).

²) Już sam tytuł jednego z rozdziałów jego pracy jest symptomatyczny: *The forgotten debate on onomasiology* (Hüllen 2006: 16–22). Badacz ten zauważa jednak, że zdominowanie semantyki razem z onomazjologią przez strukturalizm, trwające od ok. 1950 r. przez przynajmniej dwie dekady, widoczne było zwłaszcza w pracach naukowych, natomiast potrzeby rynku sprawiły kontynuowanie tradycji słowników pojęciowych (Hüllen 2006: 20–21).

z początku XV wieku (Urbańczyk 1962) i XVI-wiecznych słowników Murmeliusza i Mymera (Mikołajczak-Matyja 2005: 28; Sieradzka-Baziur 2011: 347). Stopniowo leksykografię polską zdominowały jednak słowniki o układzie alfabetycznym. Ze słowników omawianego tu typu w późniejszym okresie koniecznie należy wymienić dzieło ściśle wzorowane na tezaurusie Rogeta pt. *Dobór wyrazów. Słownik wyrazów bliskoznacznych i jednoznacznych* Romana Zawilińskiego (Kraków 1926), które jest wciąż największym słownikiem języka polskiego ułożonym w porządku onomazjologicznym (zob. Piotrowski 1994: 99–100; Żmigrodzki 2009: 178; Sieradzka-Baziur 2011: 347). Współczesna polska leksykografia onomazjologiczna reprezentowana jest w większości przez specjalistyczne słowniki tego typu, np. gwarowe, opisywane często przez badaczy, brakuje jednak ogólnego słownika tematycznego obejmującego całość słownictwa, choć istnieje ogromna potrzeba takiego słownika (Gruszczyński 1999: 142; Żmigrodzki 2009: 180)³). Trzeba wymienić także słowniki tematyczne przeznaczone dla uczących się języka obcego, których układ jest uzasadniony czynnikami czysto praktycznymi (Żmigrodzki 2008: 82). Należą do nich licznie reprezentowane słowniki dwujęzyczne o charakterze glottodydaktycznym (Rembiszewska 2005: 48–49; zob. spis w: Daković 2011: 40–41), a także słowniki języka polskiego poświęcone celom dydaktycznym, które są jednak objętościowo niewielkie (np. Kita, Polański 2002). Niejednokrotnie w tego typu dziełach układ tematyczny pojawia się jako pomocniczy (Kurzowa 1999; Zgółkowa 2013).

2. Różnorodność terminologii używanej w opisie słowników o strukturze hierarchicznej

Tak jak nie ma jednej obiektywnej klasyfikacji tematycznej słownictwa, tak nie ma jednolitej terminologii dotyczącej tego typu słowników. W leksykografii polskiej i europejskiej widać bogatą synonimię nazw odwołujących się do onomazjologicznego typu makrostruktury słownikowej (Daković 2011: 34). Niejednokrotnie może to utrudniać refleksję teoretyczną. Warto więc prześledzić pokrótce terminologię stosowaną w leksykografii polskiej i europejskiej. W artykule tym pojawi się próba krytycznego przyjrzenia się nazwom słowników tego typu w lingwistyce polskiej i wskazania różnic między nimi, choć nie jest to zagadnienie łatwe czy w pełni wykonalne. Mimo że priorytetowa w tym artykule jest leksykografia polska, punktem wyjścia będzie opis terminologii dotyczącej słowników hierarchicznych w leksykografii europejskiej na przykładzie wybranych krajów, ponieważ niezamykanie się w obrębie lingwistyki polskiej wzbogaca tego typu refleksje (Żmigrodzki 2008: 9; Burkhanov 2010: 7). Przywołana zostanie tu zwłaszcza leksykografia angielskojęzyczna, ponieważ funkcjonują w niej słowniki pojęć leksykograficznych, których brak w leksykografii polskiej.

³) Widoczne są próby tworzenia takich słowników, np. w ramach powstającego Wielkiego słownika języka polskiego PAN tworzone hasła są klasyfikowane do pól tematycznych. Opcja wyszukiwania tematycznego sprawia, że słownik ten po zakończeniu prac będzie mógł funkcjonować także jako słownik tematyczny, największy w polskiej leksykografii. W Instytucie Języka Polskiego PAN opracowany został niedawno (lipiec 2015) internetowy Słownik pojęciowy języka staropolskiego (<http://spjs.ijp-pan.krakow.pl/spjs/strona/kartaTytulowa>), czyli pierwszy w Polsce pełny słownik języka polskiego w układzie pojęciowym prezentujący leksykę najstarszego etapu (Sieradzka-Baziur 2012).

2.1. Leksykografia europejska

Mnogość terminów związanych z tego typu słownikami jest powszechna w leksykografii europejskiej. Badacze zagraniczeni zauważają wymienne używanie określeń, takich jak: *topical, thematic, conceptual, ideographical, onomasiological dictionary* (Hüllen 2006: 13) lub *systematic, thematic dictionary* czy *thesaurus* (Sterkenburg 2003: 128)⁴), a nie są to wszystkie określenia, w leksykografii angielskojęzycznej pojawiają się także inne, np. *ideological dictionary* (Burkhanov 2010: 106). Taka tendencja jest widoczna także w leksykografii krajów słowiańskich. Dzieła leksykograficzne z omawianym typem makrostruktury chorwacka badaczka Anja Nikolić-Hoyt określa mianem: *semantički, analoški, ideografski, ideološki, nomenklatorski, mnemonički, sistematski, onomasiološki, sinonimijski, metodički rječnici* (za: Daković 2011: 34). Tendencję tę widać wyraźnie w angielskich słownikach pojęć leksykograficznych, w których jeden termin definiuje drugi lub odsyła do innego⁵). Uwidaczniającą się różnicą, jeśli chodzi o używanie tego typu terminów, może być różna częstotliwość ich stosowania, co ma wyraźny związek z tradycją określonego typu słownika w poszczególnych krajach. Cenne wydaje się wskazanie tych tendencji na wybranych przykładach, choć sądy te będą miały charakter szkieletowy i niecałościowy.

W leksykografii angielskojęzycznej króluje określenie *tezaurus*, co ma wyraźny związek z ogromną popularnością dzieła *Thesaurus of English words and phrases* Petera M. Rogeta z 1852 roku. Słownik ten zyskał duże uznanie czytelników i jest nieustannie obecny w leksykografii angielskiej i europejskiej (Piotrowski 1994: 98), także w krajach słowiańskich⁶), co znajduje wyraz w ogromnej liczbie słowników, które mają w tytule ten termin lub wyraziście nawiązują do dzieła Rogeta (zob. Klégr 2000⁷). Wielu badaczy jednoznacznie twierdzi, że poważna refleksja onomazjologiczna zaczęła się od dzieła Rogeta (Hüllen 2006: 16). Jego popularność spowodowała, że w leksykografii angielskojęzycznej są obecne takie pojęcia, jak *thesaurus lexicography* (DOL: 143) i *thesaurial approach* (Burkhanov 2010: 244). Najbardziej rozpowszechnionym znaczeniem tego terminu w języku angielskim jest więc Rogetowskie rozumienie tezaury jako zbioru wyrazów jakiegoś języka, ułożonych onomazjologicznie, pojęciowo. Tezaurus Rogeta stał się inspiracją do nowych sposobów wyszukiwania informacji (Sosińska-Kalata 2006: 151–152) i nowoczesnych projektów leksykograficznych.

⁴) Jako pierwsze przywołane zostały te używane przez badaczy nazwy, do których podają oni określenia bliskoznaczne.

⁵) Przykładowo termin *conceptual dictionary* definiowany jest jako *onomasiological or ideographic dictionary*, a w haśle *ideological dictionary* jest odwołanie do haseł *onomasiological dictionary, systematic dictionary* (Sterkenburg (red.) 2003: 393, 402). Podobnie w hasłach *ideological, systematic dictionary* i *thematic dictionary* możemy przeczytać, że w całości lub w jednym ze znaczeń oznaczają to samo co *ideographic dictionary* (Burkhanov 2010). W definicji tego ostatniego hasła podkreślona została zresztą wymiennosc tych terminów (Burkhanov 2010: 103).

⁶) Do niedawna tylko Polska jako jedyny kraj słowiański miała słownik ściśle wzorowany na tezauruse Rogeta (wspomniane powyżej dzieło R. Zawilińskiego). Niedawno powstał jednak tezaurus języka czeskiego na podstawie jednej z późniejszych wersji dzieła Rogeta (Klégr 2007). Jednak termin *tezaurus* pojawia się też w innych językach słowiańskich, np. serbskim i chorwackim (Daković 2011: 36–37).

⁷) W tym artykule czeski badacz wymienia różne słowniki inspirowane dziełem Rogeta, które podzielone są według aż dwunastu kryteriów, takich m.in. jak: liczba języków, organizacja formalna, perspektywa czasowa, cel wydania.

Komputerowych wersji tezaurusa Rogeta używa się teraz do tworzenia tezaurusków i analogicznych baz danych, które służą do badania podobieństw i określenia stosunków semantycznych, automatycznego rozróżnienia znaczenia czy zrozumienia konkretnego języka (Kilgarriff, Yallop 2000; Jarmasz, Szpakowicz 2001).

W leksykografii angielskiej poza słownikiem pojęciowym powszechne jest też rozumienie tezaurusa jako słownika synonimów (Żmigrodzki 2009: 180). Ta dychotomia zauważona przez badaczy (zob. Burkhanov 2010: 245–246) może mieć swój początek właśnie w dziele Rogeta, które opisywane jest, po pierwsze, jako słownik synonimów, po drugie zaś, jako słownik pojęciowy. Roget połączył te dwa typy słowników, tworząc pierwszy słownik synonimów ułożony w porządku pojęciowym (Hüllen 2004: 3–4). Utożsamianie dzieła Rogeta tylko ze słownikiem synonimów jest jednak nadużyciem, ponieważ taki słownik i typowy słownik synonimów, mimo podobieństwa spowodowanego występowaniem łańcuchów wyrażań bliskoznacznych, zbudowane są w zupełnie inny sposób (zob. Piotrowski 1994: 106–107; Żmigrodzki 2009: 180). Warto jednak podkreślić, że jak twierdzi Ladislav Zgusta, poza leksykografią angielską użycie nazwy *tezaurus* na określenie słownika synonimicznego jest już przestarzałe (za: Daković 2011: 37).

W leksykografii angielskiej używa się też często nazwy *thematic dictionary*, co znajduje potwierdzenie w słownikach terminologii leksykograficznej (hasła: *thematic dictionary*, *thematic approach*, *thematic lexicography*, *thematic order*) (DOL: 142; Burkhanov 2010: 242–243). W szerszym i najczęstszym znaczeniu termin *słownik tematyczny* jest określeniem nadrzędnym wszystkich prac, które używają porządku tematycznego jako głównej zasady organizacyjnej, np. tezaurusa (DOL: 142; Burkhanov 2010: 242). Czasem jednak pojawia się węższe rozumienie tego pojęcia odnoszące się do dzieł dwujęzycznych o charakterze glotodydaktycznym (Burkhanov 2010: 242–243). Natomiast nazwa *topical dictionary*, używana czasem w tytułach dzieł leksykograficznych i w opracowaniach naukowych dotyczących np. tezaurusa Rogeta lub słowników o strukturze tego typu (Hüllen 2004: 3–7, 280–282; 2006: 13–16), nie występuje jako termin w żadnym z analizowanych angielskojęzycznych słowników terminologii leksykograficznej (w DOL: 145 pojawiają się tylko hasła *topical arrangement*, *topical order* odsyłające do haseł *thematic arrangement*, *thematic order*).

Tendencją zauważaną przez badaczy w terminologii dotyczącej słowników o strukturze hierarchicznej jest preferowanie w języku francuskim określeń *analogue* i *idéologique* (Hüllen 2006: 16). Wynika to z tego, że ojczyzną słowników analogicznych niestanowiących przeróbek tezaurusków jest właśnie Francja. Pierwszym słownikiem tego typu, który zapoczątkował bogatą francuską tradycję słowników analogicznych, był Dictionnaire analogique de la langue française Prudence'a Boissière'a z 1862 roku. Powstanie tego typu słowników było konsekwencją konstruowania tezaurusków. Od początku XX wieku można było zaobserwować rozpowszechnianie się tego gatunku w innych krajach, choć w niektórych, np. w Polsce, nie ma słowników analogicznych (Mikołajczak-Matyja 2005: 27–28)⁸⁾. W. Hüllen, powołując się na opinię I. Burkhanova, zauważa, że językoznawcy z byłego bloku wschodniego

⁸⁾ Na temat słowników analogicznych zob. Mikołajczak-Matyja 2005: 27–28; Burkhanov 2010: 20–21, 103–104.

używali i nadal używają zwłaszcza terminu *słownik tematyczny* (Hüllen 2006: 16). Potwierdza to także słowacki dialektolog Ivor Ripka, zauważając, że w dialektologii słowackiej wyraz *tematyczny* jest rozumiany szeroko jako określenie zarówno słowników rzeczowych, jak i pojęciowych (za: Rembiszewska 2005: 39). W polskiej leksykografii termin ten jest także często stosowany, o czym będzie jeszcze mowa. I choć tendencję tę uznać należy za wyrazistą, nie jest to jednak uniwersalne dla języków słowiańskich, bo przykładowo w serbskiej oraz chorwackiej tradycji leksykograficznej nazwa *tematski r(j)ečnik* nieczęsto pojawia się w tytułach słowników, zwłaszcza dwujęzycznych (Daković 2011: 35).

Wydaje się więc, że w leksykografii europejskiej najpopularniejszymi określeniami opisywanego tu typu słowników są nazwy *słownik tematyczny*⁹⁾, a także *tezaurus*, choć oczywiście w celach weryfikacji tego stwierdzenia warto byłoby przeprowadzić dokładniejsze badania.

2.2. Leksykografia polska

W leksykografii polskiej widać także mnogość określeń słowników z hierarchiczną strukturą. Takie uporządkowanie nazywane jest uporządkowaniem *niealfabetycznym*, *tematycznym*, *pojęciowym*, *onomazjologicznym*, *ideograficznym*, *idiograficznym*, a nawet *logicznym*, *ideologicznym*, *mnemonicznym* czy *rzeczowym* lub *znaczeniowym*, takie słowniki nazywa się też *tezaurusami* lub *nomenklatorami* (zob. Mikołajczak-Matyja 2005: 18; Rembiszewska 2005: 39; Żmigrodzki 2009: 53). Rozdzielanie wszystkich wskazanych powyżej nazw jest niemożliwe, ponieważ częstokroć używane są synonimicznie. Spostrzeżenia takie można znaleźć w pracach leksykografów, którzy zauważają w leksykografii polskiej synonimiczne traktowanie terminów *pojęciowy*, *tematyczny*, *rzeczowy* (Rembiszewska 2005: 39) lub określeń *słowniki pojęciowe*, *tematyczne* i *ideograficzne* (Żmigrodzki 2008: 81). Często też badacze w swoich pracach deklarują traktowanie niektórych terminów jako równoznacznych, np. *słownik pojęciowy* i *tezaurus* (Mikołajczak-Matyja 2005: 19), lub po prostu używają ich wymiennie, np. *tezaurus*, *słownik tematyczny* i *znaczeniowy* (Gruszczyński 1999: 142). W leksykografii polskiej można znaleźć próby rozgraniczenia tych określeń, np. węższe traktowanie określenia *słownik tematyczny* rozumianego jako podtyp słownika pojęciowego (Mikołajczak-Matyja 2005: 18), ale są one nieliczne (zob. Rembiszewska 2005: 39).

3. Kwestie terminologiczne w leksykografii polskiej — najważniejsze pojęcia i problemy interpretacyjne z nimi związane

Poniżej opisane zostaną najczęstsze i, jak się wydaje, najważniejsze określenia, takie jak *słownik onomazjologiczny*, *niealfabetyczny*, *tematyczny*, *pojęciowy* i *tezaurus*, choć oczywiście w dokładnej analizie, która przekracza ramy tego opracowania, warto byłoby opisać także inne, np. *ideograficzny*, *systematyczny*.

⁹⁾ Przykładowo w hiszpańskim słowniku pojawiła się nazwa *tematyczny* (Moral 1998), choć jego autor, opisując we wstępie tradycję tego rodzaju słowników, wymienia słownik P.M. Rogeta i *Diccionario ideológico* Julia Casaresa, który jest pierwszym w leksykografii hiszpańskiej słownikiem tego typu (na temat tego słownika zob. Miodunka 1989: 225–226).

3.1. Określenia nadrzędne — słowniki *onomazjologiczne* i *niealfabetyczne*, czyli spojrzenie z dwóch punktów widzenia

Na słowniki, które są przedmiotem refleksji w tym artykule, można spojrzeć z dwóch punktów widzenia, biorąc pod uwagę ich budowę lub kryterium znaczeniowe. Ze względu na stosunek słownika do kategorii znaczenia wyróżniamy poza słownikami semazjologicznymi, określającymi znaczenie jednostek leksykalnych, słowniki onomazjologiczne, które gromadzą zasób jednostek leksykalnych, realizując daną treść. Ten podział jest fundamentalny w leksykografii europejskiej (zob. np. Sterkenburg 2003; Hüllen 2006: 16–28). Istotą słownika onomazjologicznego, najważniejszym kryterium pozwalającym na jego wyodrębnienie jest ukierunkowanie od sensu do słowa (DOL: 101–102; Żmigrodzki 2008: 86–87).

Ze względu na makrostrukturę wyróżnia się słowniki alfabetyczne i słowniki niealfabetyczne (Żmigrodzki 2008: 80–81, 2009: 53). Terminy omawiane w tym rozdziale mają charakter zwłaszcza metaleksykograficzny¹⁰). W takiej funkcji często pojawia się termin *słownik niealfabetyczny* jako obejmujący słowniki o strukturze hierarchicznej (Wierzchowski 1955) lub jako wygodne określenie słowników opozycyjnych do słowników alfabetycznych przy refleksji o wadach i zaletach tych dwóch sposobów ułożenia słownictwa. Termin *słownik niealfabetyczny*, choć stosowany często w polskich i europejskich pracach leksykograficznych, bywa jednak krytykowany. Wynika to z tego, że w tak ostro i przejrzysto zarysowanym podziale: alfabetyczny — niealfabetyczny w drugiej grupie z pewnym trudem mieszczą się słowniki analogiczne, które są organizowane jednocześnie według zasady semantycznej i alfabetycznej, a także inne dzieła mieszane będące połączeniem słownika alfabetycznego z pojęciowym (zob. Miodunka 1989: 225; Burkhanov 2010: 103–104). Badacze podkreślają, że to hierarchiczność schematu porządkującego materiał leksykalny powinna być w takich słownikach cechą ważniejszą niż brak układu alfabetycznego (Mikołajczak-Matyja 2005: 18) albo że w refleksji nad tego typu słownikami efektywniejsze jest spojrzenie z punktu widzenia dwóch kryteriów: formalnego (alfabetyczność) i znaczeniowego (ideograficznego) (Burkhanov 2010: 104), zwłaszcza że choć w słownikach onomazjologicznych kolejność tematyczna (thematic order) jest preferowana, to jednak nie jest ona jedynym sposobem ułożenia słownictwa (DOL: 101–102).

Warto podkreślić, że oba te określenia mają charakter nadrzędny. W polskich opracowaniach leksykograficznych do słowników onomazjologicznych zalicza się słowniki synonimów, antonimów i słowniki tematyczne (Żmigrodzki 2008: 86–87). W opracowaniach zagranicznych w grupie słowników onomazjologicznych wyróżnia się też słownik obrazkowy (Klégr 2007: 7), który w leksykografii polskiej należy do rzadkości (zob. Kwaśnicka-Janowicz 2008). Do słowników niealfabetycznych poza słownikami pojęciowymi zaliczane są także słowniki gniazdowe (Żmigrodzki 2008: 80–81; 2009: 53). Czasem jednak określenia te, a zwłaszcza termin *słownik onomazjologiczny*, są utożsamiane prototypowo właśnie ze słownikami pojęciowymi. Wynika to zapewne z tego, że jak zauważają badacze, ten typ

¹⁰) W praktyce leksykograficznej termin *słownik onomazjologiczny* pojawił się tylko w nazwie projektu słownika internetowego pt. Wiktorja — słownik onomazjologiczny (www.wiktorja.edu.pl). Inne użycia mają charakter teoretyczny lub metodologiczny.

słownika oferuje najdoskonalszy opis leksyki — w porównaniu z wszystkimi typami słowników onomazjologicznych — i przedstawia jej typ kluczowy. Powoduje to, że np. o Słowniku synonimów Andrzeja Dąbrówki, Ewy Geller i Ryszarda Turczyzna twierdzi się, że jego budowa bardziej przypomina słownik onomazjologiczny niż zwykły słownik synonimów (Dąbrówka i in. 1993: IX–X; Żmigrodzki 2009: 180, 183–184).

Te dwa terminy metaleksykograficzne mają więc charakter nadrzędny i choć są niejednokrotnie poręcznymi nazwami ogólnymi, funkcjonalnymi w opracowaniach teoretycznych, często mogą się jednocześnie wydawać nieprecyzyjne.

3.2. *Słownik tematyczny, pojęciowy, tezaurus* — najczęstsze terminy

W leksykografii polskiej najczęściej stosowany wydaje się termin *słownik tematyczny*, widoczny zarówno w praktyce leksykograficznej, jak i w refleksji metaleksykograficznej, co ma wyraźny związek z badaniami nad słownictwem tematycznym prowadzonymi przez Zofię Cygal-Krupę, Władysława Miodunkę czy Andrzeja Markowskiego. *Słownik tematyczny* pojawia się w opracowaniach teoretycznych przede wszystkim jako termin nadrzędny dla słowników tego typu. Taka tradycja rozumienia tego terminu znajduje, po pierwsze, poparcie w leksykografii europejskiej, po drugie jednak, jest charakterystyczna w dużej mierze dla krajów Europy Wschodniej. Nazwa ta znalazła liczne zastosowania w tytułach dzieł leksykograficznych (np. Kita, Polański 2002; Choińska, Pachowicz 2015). Nie można przy tym nie zauważyć, że w leksykografii polskiej tematyczne uporządkowanie leksyki najczęściej jest wykorzystywane w tytułach dzieł o charakterze dydaktycznym lub glottodydaktycznym, które powstają przede wszystkim z myślą o uczących się języka, w celu wprowadzenia nowego słownictwa bądź dla jego przypomnienia czy utrwalenia (Daković 2011: 40). Powoduje to, że termin *słownik tematyczny* zawężany bywa właśnie do tego konkretnego rodzaju słowników. Na to węższe rozumienie wskazuje Igor Burkhanov, pisząc, że termin *tematyczny* może być używany w odniesieniu do konkretnego rodzaju słowników ideograficznych, które różnią się od tezausa rozumianego jako słownik pojęciowy i od słowników systematycznych (Burkhanov 2010: 242–243). Decydujące znaczenie ma typ struktury. Zawartość słowników jest zdeterminowana przez różne tematy i ich znaczenie dla potrzeb komunikacyjnych obcokrajowców uczących się danego języka. Nie mają one więc w większości rozbudowanej struktury hierarchicznej, są to niejednokrotnie raczej listy słów dotyczące określonej tematyki w porządku rzeczowym. Poparciem tego jest pojawienie się w leksykografii polskiej propozycji rozumienia słowników tematycznych jako pododmiany słowników pojęciowych. Nawoja Mikołajczak-Matyja za słowniki tematyczne uznaje właśnie te dzieła leksykograficzne, które są przeznaczone dla osób niebędących rodzimymi użytkownikami danego języka. Jak twierdzi badaczka, słowniki te są pewnego rodzaju kontynuacją dawnych wielojęzycznych słowników tematycznych. Ich struktura ma także charakter hierarchiczny, ze znacznie okrojonym, dostosowanym do potrzeb ucznia zasobem wyrazów (Mikołajczak-Matyja 2005: 18).

Jak wskazywano powyżej, nazwa *słownik pojęciowy* pojawia się także w leksykografii polskiej jako określenie ogólne słowników opisywanego tu typu, często synonimiczne do innych,

zdarza się jednak, że jest ono jedyne (Miodunka 1989: 224–226) lub nadrzędne wobec pojęcia *słownik tematyczny* i równorzędne z terminem *tezaurus*, ponieważ według niektórych badaczy te dwa pojęcia są używane najczęściej we współczesnych opracowaniach metaleksykograficznych (Mikołajczak-Matyja 2005: 18). W literaturze naukowej widać częste utożsamianie słownika pojęciowego z tezauresem. Implikują one rozbudowaną hierarchicznie, często teoretyczną strukturę, ponieważ taki słownik opiera się na czysto logicznej klasyfikacji zjawisk i musi się wiązać ze stworzeniem całego układu pojęciowego. Patrząc z perspektywy funkcji, należy podkreślić, że zasadniczym celem konstruowania tego typu słowników jest dostarczenie użytkownikom bogatego i różnorodnego zasobu wyrazów, które są środkami wyrażania idei, a także sugerowanie wyrazów dokładnie odzwierciedlających myśli. Słowniki pojęciowe nie opisują więc słów (ich znaczeń, funkcji), lecz ułatwiają kojarzenie ze sobą słów powiązanych semantycznie. Taki słownik ukazuje porządek świata, ponieważ wzbogaca i porządkuje wiedzę użytkowników, sprowadzając ją do logicznej całości (za: Miodunka 1989: 225–226; Mikołajczak-Matyja 2005: 18). Określenie to funkcjonuje zazwyczaj w naukowych opisach słowników, nie znajduje ono większego zastosowania w praktyce leksykograficznej, wyjątkiem jest Słownik pojęciowy języka staropolskiego (Sieradzka-Baziur 2011, 2012).

W leksykografii polskiej nazwa *tezaurus*, mimo że funkcjonuje od dawna, jest zdecydowanie rzadsza niż w języku angielskim, co może mieć wyraźny związek ze słabym wykorzystaniem dzieła P.M. Rogeta w polskiej tradycji leksykograficznej. Jest to jednak pojęcie wieloznaczne w leksykografii polskiej, a także w europejskiej (zob. Klégr 2007: 7; Daković 2011: 35–37). Choć *tezaurus* Rogeta stał się niekwestionowanym wzorem i przykładem tezausa rozumianego jako słownik pojęciowy, nazwa *tezaurus* funkcjonowała już przed 1852 rokiem i nadal funkcjonuje w różnych znaczeniach. Badacze wymieniają nawet osiem znaczeń (zob. Daković 2011: 35–36). Należą do nich następujące sposoby rozumienia tego pojęcia (zob. analogiczne znaczenia: Żmigrodzki 2009: 80):

— dzieło leksykograficzne będące zbiorem, skarbnicą słownictwa, w tym też znaczeniu ten termin był używany w tytułach słowników jako modne określenie zwłaszcza w XVII wieku. Z czasem zaczęto oznaczać nim słowniki obejmujące całe słownictwo epoki, kraju (Piotrowski 1994: 101), np. *Thesaurus polono-latino-graecus* Grzegorza Knapiusza wydany w Krakowie w 1621 roku, jedyne dzieło w polskiej leksykografii naukowej, które ma w tytule określenie *tezaurus*;

— słownik obejmujący całość terminów z jakiejś dziedziny wiedzy powiązanych znaczeniowo lub książka zawierająca wszystkie wiadomości na dany temat. Jak się wydaje, w tym znaczeniu słowo *tezaurus* jest używane na współczesnym rynku wydawniczym, np.: *Tezaurus informacji naukowej* Ewy Chmielewskiej-Gorczyicy (PAN, Warszawa 1992); *Tezaurus. Harry Potter* autorstwa Andrzeja Polkowskiego i Joanny Lipińskiej (W. Cejrowski Ltd, Warszawa 2008);

— sklasyfikowana lista haseł odnosząca się do konkretnych dziedzin, wykorzystywana w celu uzyskiwania informacji. Obecnie w dziedzinie wyszukiwania informacji i we współczesnej informatyce termin *tezaurus* przeżywa renesans (zob. Sosińska-Kalata 2006: 150);

— utożsamianie tezausa ze słownikiem synonimów, co widać w tej chwili zwłaszcza w komputerowych edytorach tekstu. To znaczenie zostało zapożyczone z języka angielskiego

(Piotrowski 1994: 102; Żmigrodzki 2009: 180). Funkcjonuje też ono w świadomości społecznej, co widać w słownikach współczesnej polszczyzny (ISJP, USJP). Nie znajduje to jednak odzwierciedlenia w polskiej literaturze naukowej, w której wyraźnie rozdziela się od siebie słowniki pojęciowe i słowniki synonimów (Miodunka 1989: 226; Gruszczyński 1999: 131; Żmigrodzki 2009: 179–180). Utożsamienie to może wynikać z recepcji dzieła R. Zawilińskiego, które, po pierwsze, nie zostało nazwane tezaurem, po drugie, przez wielu badaczy było utożsamiane ze słownikiem synonimów (Mikołajczak-Matyja 2005: 76; Żmigrodzki 2009: 178), a także z tego, że jedynym układem ideograficznym, który zadomowił się w polskiej leksykografii XX wieku, jest słownik synonimów (Żmigrodzki 2009: 180);

— wywodzące się od Rogeta rozumienie tezaury jako słownika pojęciowego. Choć jak twierdzą badacze, w znaczeniu słownika onomazjologicznego wyraz *tezaury* używany jest w języku polskim przynajmniej od lat sześćdziesiątych (Piotrowski 1994: 102; Mikołajczak-Matyja 2005: 18), znaczenie to nie jest ustalone w powszechnej świadomości językowej, ponieważ nie znajduje odzwierciedlenia w słownikach języka polskiego (Daković 2011: 35). Widoczne jest natomiast w polskich opracowaniach naukowych (np. Gruszczyński 1999; Mikołajczak-Matyja 2005; Żmigrodzki 2009).

Tezaury jako termin metaleksykograficzny jest obecnie utożsamiany z tradycją słownika pojęciowego. Co innego nazwa ta znaczy w języku ogólnym, co uwidacznia się choćby w potocznym rozumieniu tego słowa czy we współczesnej praktyce wydawniczej.

4. Wnioski końcowe

Jeśli chodzi o słowniki ułożone hierarchicznie, w metaleksykografii polskiej widać mnogość terminów stosowanych wymiennie, częstokroć synonimicznie, co nie jest zjawiskiem odosobnionym w leksykografii europejskiej. Do najczęstszych, jak się wydaje, omówionych tu terminów należą te, które są też powszechnie stosowane w leksykografii europejskiej: *słownik onomazjologiczny*, *słownik tematyczny*, *słownik pojęciowy* oraz *tezaury*. Wydaje się, że najczęściej używanym terminem jest określenie *słownik tematyczny*, które często pojawia się w opracowaniach naukowych, a także w praktycznej leksykografii. Ma ono znaczenie ogólne, choć jest też stosowane szczególnie do słowników glottodydaktycznych o nierozbudowanej strukturze hierarchicznej. Inne terminy mają przeważnie charakter metaleksykograficzny. Określenia *onomazjologiczny* i *niealfabetyczny* są przydatne w teoretycznej refleksji o charakterze ogólnym jako określenia nadrzędne. Natomiast termin *tezaury* — choć funkcjonuje w polskiej leksykografii w dość precyzyjnie określonym znaczeniu — w języku ogólnym jest wieloznaczny, a przez to mało funkcjonalny, zwłaszcza że w polskiej leksykografii dzieła nawiązujące do tradycji Rogetowskiej są wyjątkowe. Jak się wydaje, terminy *słownik tematyczny* i *słownik pojęciowy* są najistotniejszymi nazwami słowników ułożonych w ramach semantycznych właściwości według określonego schematu.

Autorka opowiada się za szerokim rozumieniem terminu *słownik tematyczny*, ponieważ wynika to z długoletniej i wyraźnie uwidaczniającej się polskiej, słowiańskiej, a także europejskiej tradycji leksykograficznej, której nie można lekceważyć. Rolę taką mógłby odgrywać

teoretycznie także termin *słownik pojęciowy*. Nie jest on jednak przede wszystkim tak częsty, poza tym implikuje określony typ budowy słownika. Zresztą niezależnie od przyjętego określenia nadrzędnego dla słowników tego typu warto byłoby tę kategorię wewnątrznie różnicować, kierując się najpierw celem, a potem budową słownika, czyli próbować oddzielać od siebie słowniki opierające się na logicznej klasyfikacji zjawisk (słowniki pojęciowe, tezaury) od słowników, które porządkują wyrazy według określonych tematów (np. słowniki o charakterze glottodydaktycznym/dydaktycznym), a także słowników prezentujących określony typ słownictwa, niepretendujących jednak do tego, by przedstawiać całą strukturę hierarchiczną leksyki danego języka. Oczywiście nie zawsze rozróżnienie to będzie proste czy w pełni możliwe, ale dwa bieguny zaznaczają się dość wyraźnie. Warto przy próbie rozgraniczania tych pojęć kierować się choćby stopniem skomplikowania struktury klasyfikacyjnej, jej logicznością i usystematyzowaniem. Opracowanie tych zagadnień ma charakter wstępny i wymaga wnikliwszego dopracowania uwzględniającego funkcjonowanie innych pojęć metaleksykograficznych i leksykografię innych krajów europejskich.

Bibliografia

- Burkhanov I. 2010: *Lexicography. A dictionary of basic terminology*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów.
- Choińska K., Pachowicz M. 2015: *Słownik tematyczny uczniowskiej polszczyzny*, Biblos, Tarnów.
- Daković S. 2011: *Słowniki tematyczne w Polsce, Serbii i Chorwacji*, [w:] *Südslavistik online*, nr 3, kwiecień 2011, s. 33–52 (online: <http://www.suedslavistik-online.de/03/dakovic.pdf> 2011, dostęp: 1 października 2014).
- Dąbrówka A., Geller E., Turczyn R. 1993: *Słownik synonimów, MCR*, Warszawa.
- DOL: *Dictionary of lexicography*, red. R.R.K. Hartmann, G. James, Taylor & Francis, London–New York 2001.
- Gruszczyński W. 1999: *Słowniki w warsztacie pracy dziennikarza (zarys)*, [w:] *Polszczyzna w komunikowaniu publicznym. Prace poświęcone Profesor Halinie Satkiewicz z okazji jubileuszu Jej i Jej zakładu*, red. W. Gruszczyński, J. Bralczyk, G. Majkowska, Oficyna Wydawnicza Aspra, Warszawa, s. 115–151.
- Hüllen W. 2004: *A history of Roget's thesaurus. Origin, developments and design*, Oxford University Press, Oxford.
- Hüllen W. 2006: *English dictionaries, 700–1800. The topical tradition*, Oxford University Press, Oxford.
- ISJP: *Inny słownik języka polskiego*, red. M. Bańko, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000.
- Jarmasz M., Szpakowicz S. 2001: *Roget's thesaurus as an electronic lexical knowledge base*, [w:] *Nie bez znaczenia. Prace ofiarowane Profesorowi Zygmuntowi Saloniemu z okazji jubileuszu 15 000 dni pracy naukowej*, red. W. Gruszczyński, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok, s. 117–138.
- Kajtoch W. 2008: *Językowe obrazy świata i człowieka w prasie młodzieżowej i alternatywnej*, t. 1, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Kita M., Polański E. 2002: *Słownik tematyczny języka polskiego*, Literatura, Łódź.
- Kilgarriff A., Yallop C. 2000: *What's in a thesaurus?* In *Proceedings of Second Conference on Language Resources and Evaluation. Supported by Macquarie University Visiting Researcher Fund.*, s. 1371–1379 (online: <http://www.researchgate.net>, dostęp: 12 października 2014).
- Klégr A. 2000: *Rogetuv thesaurus a onomazjologická lexikografie*, *Časopis pro moderní filologii*, 82, č. 2, s. 65–84 (online: <http://emsa.ff.cuni.cz>, dostęp: 20 listopada 2014).

- Klégr A. 2007: Tezaurus jazyka českého. Slovník českých slov a frází souznačných, blízkých a příbuzných, Lidové noviny, Praha.
- Kurzowa Z. 1999: Ilustrowany słownik podstawowy języka polskiego, Universitas, Kraków.
- Kwaśnicka-Janowicz A. 2008: Problemy związane z wprowadzaniem ilustracji do haseł słownikowych, [w:] Nowe studia leksykograficzne 2, red. P. Żmigrodzki, R. Przybylska, Lexis, Kraków, s. 163–174.
- Mikołajczak-Matyja N. 2005: Hierarchiczne uporządkowanie słownictwa a tradycyjna leksykografia, *Investigationes Linguisticae XII* (online: <http://www.staff.amu.edu.pl>, dostęp: 1 października 2014).
- Miodunka W. 1989: Podstawy leksykologii i leksykografii, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Moral del R. 1998: *Diccionario temático del Español*, Editorial Verbum, Madrid.
- Piotrowski T. 1994: *Z zagadnień leksykografii*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Rembiszewska D.K. 2005: Słownictwo tematyczne w dwudziestowiecznych opracowaniach leksykograficznych, *Poradnik Językowy*, z. 8, s. 37–51.
- Sieradzka-Baziur B. 2011: Projektowany „Słownik pojęciowy języka staropolskiego” i jego przydatność w badaniach naukowych oraz w procesie dydaktycznym, [w:] *Nie tylko o dydaktyce... Księga pamiątkowa ofiarowana pani profesor Annie Grochulskiej*, red. M. Obrusznik-Partyka, L. Pacan-Bonarek, Naukowe Wydawnictwo Piotrkowskie, Piotrków Trybunalski, s. 341–350.
- Sieradzka-Baziur B. 2012: O projekcie Słownika pojęciowego języka staropolskiego w kontekście prac dotyczących najdawniejszego słownictwa, *Język Polski XCII*, s. 81–91.
- Sosińska-Kalata B. 2006: Tezaurusy w zmieniającym się środowisku wyszukiwania informacji, [w:] *Informacja w sieci*, red. B. Sosińska-Kalata, E. Chuchro, W. Daszewski, Wydawnictwo Stowarzyszenia Bibliotekarzy Polskich, Warszawa, s. 140–156 (online <http://bbc.uw.edu.pl/Content/3/11.pdf>, dostęp: 2 października 2014).
- Sterkenburg P. van (red.) 2003: *A practical guide to lexicography*, John Benjamins Publishing, Amsterdam.
- Sterkenburg P. van 2003: *Onomasiological specifications and a concise history of onomasiological dictionaries*, [w:] *A practical guide to lexicography*, red. P. Sterkenburg, John Benjamins Publishing, Amsterdam, s. 127–143.
- Urbańczyk S. 1962: Wokabularz trydencki, *Język Polski XLIII*, s. 15–29.
- USJP: *Uniwersalny słownik języka polskiego*, red. S. Dubisz, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2003.
- Wierzchowski J. 1955: Dwie koncepcje słowników niealfabetycznych, *Poradnik Językowy*, z. 4, s. 127–133.
- Zgólkowa H. 2013: *Słownik minimum języka polskiego*, Universitas, Kraków.
- Żmigrodzki P. 2008: *Słowo — słownik — rzeczywistość. Z problemów leksykografii i metaleksykografii*, Lexis, Kraków.
- Żmigrodzki P. 2009: *Wprowadzenie do leksykografii polskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.

Summary

Dictionaries with a hierarchical macrostructure — defining the main terms

Keywords: onomasiological lexicography, thematic dictionary, topical dictionary, thesaurus.

The main concern of this article is the description of various terminology which is used to name dictionaries with a hierarchical macrostructure in Polish lexicography in comparison with similar problems accrued in European lexicography. The first part of this article describes a variety of terms used to name this kind of dictionaries in European lexicography that are employed interchangeably, often

as synonyms. This part of the article focuses especially on English language lexicography and pays particular attention to the term *thesaurus*. It also shows different preferences in the usage of some of the terms mentioned above in different countries in Europe (e.g. French lexicography and Eastern European lexicography).

The second part of this article focuses on Polish lexicography. This part provides a description of the main terminology such as an *onomasiological dictionary* and a *non-alphabetical dictionary* which are sometimes used by linguists as well as of terms more and more often used by lexicographers such as *topical dictionaries*, *thematic dictionaries*, *thesaurus*. It is also shown how often those terms are used and what are the differences in their understanding.
